

ANNA SZEMBERG

Instytut Ekonomiki Rolnej
Warszawa

O PROCESIE ROZDROBNIANIA GOSPODARSTW CHŁOPSKICH (1952—1957)

(komunikat z ankiety przeprowadzonej przez Zakład Struktury Wsi IER)

W roku 1957 Zakład Społeczno-Ekonomicznej Struktury Wsi IER przeprowadził na terenie całej Polski ankietę, którą objęto 81 wsi, a w nich ponad 10 000 gospodarstw rolnych i rodzin bezrolnych. Założenia i problematyka ankiety omówione zostały w numerze 5/1957 „Zagadnień Ekonomiki Rolnej”.

Obecnie przedstawiamy wyniki ankiety — w części dotyczącej problemu powstawania nowych i rozdrabniania istniejących gospodarstw.

Część pierwszą komunikatu poświęcamy sprawie powstawania nowych gospodarstw w okresie od 1952 do 1957 roku.

W drugiej części komunikatu przedstawiamy dane ilustrujące zmiany obszaru w badanych gospodarstwach oraz opinie chłopów w sprawie podziału gospodarstw, wyrażoną w ich odpowiedziach na pytanie ankiety: oba wymienione zagadnienia opracowane są w oparciu o reprezentację obejmującą 15 wsi.

Dane zawarte w komunikacie należy traktować tylko jako przybliżone, które w dalszym opracowaniu statystycznym ankiety, mogą ulec pewnym poprawkom.

Nie jest również wskazane uogólnienie tychże danych na całą Polskę, czy też na całe rejony, zarówno ze względu na ich orientacyjny charakter, jak i na fakt, że nie posiadamy jeszcze oceny stopnia reprezentatywności ankietowanej zbiorowości.

Wyjaśnienia wymagają dwie sprawy, a mianowicie, jakie gospodarstwa uznaliśmy za nowopowstałe oraz czym kierowaliśmy się przy ustalaniu grupowania obszarowego gospodarstw.

Za nowopowstałe uznaliśmy takie gospodarstwa, które w 1952 roku nie istniały w danej wsi jako odrębne gospodarstwa rolne.

Grupowanie obszarowe oparte jest na dotychczasowych badaniach IER zmierzających do uchwycenia grup obszarowych możliwie najbardziej jednorodnych społecznie. W grupach tych jednak zostały wprowadzone korektywy dla zapewnienia porównywalności z materiałami statystyki powszechnej.

Na podstawie danych zawartych w tabeli 1 i 2 można stwierdzić, że wśród ogółu gospodarstw powstałych w minionych pięciu latach zdecydowanie przeważają małe gospodarstwa, przy czym ponad 50% nowych gospodarstw ma obszar poniżej 2 ha.

Ponieważ jednocześnie w tym okresie miał miejsce znaczny wzrost zarobkowania chłopów poza własnym gospodarstwem rolnym, można przypuszczać, że wśród gospodarstw nowopowstałych więcej niż połowę stanowią bądź to działki pomocnicze pracowników innych dziedzin gospodarki, bądź to gospodarstwa chłopów-robotników, a więc również gospodarstwa typu raczej konsumpcyjnego niż towarowego.

Ocenę tę potwierdzają również dane z innych naszych badań dotyczących tego okresu.

Struktura obszarowa gospodarstw w badanych wsiach uległa więc w ubiegłym pięcioleciu dosyć widocznym zmianom w kierunku rozdrobnienia, i to nawet w rejonach najbardziej „średniackich”. Uzyskane dane nasuwają wniosek, że proces ześrodkowania wsi — wynik reformy rolnej — uległ w ubiegłym okresie pewnemu zahamowaniu, natomiast znacznie nasilił się proces odwrotny — rozdrabnianie gospodarstw.

Z porównania przebiegu tego procesu w poszczególnych rejonach wynika, że przyrost gospodarstw w rejonach zachodnim i środkowo-zachodnim jest znacznie wyższy niż średnio w kraju, co wiąże się z istnieniem tam rezerwy ziemi (rejon środkowo-zachodni) i trwającym napływem osadników (rejon zachodni). Choć sam fakt powstawania nowych gospodarstw na wolnej ziemi należy uznać za zjawisko pozytywne, to jednak i tu także wśród nowych gospodarstw przeważają mało obszarowe; 80% nowopowstałych stanowią gospodarstwa do 5 ha.

Z analizy przebiegu powstawania nowych gospodarstw wynika, że proces ten znacznie się spotęgował w latach 1956 i 1957 (ankieta objęła tylko pierwsze 7—8 miesięcy 1957 roku).

*

*

*

Ruch ziemi jaki miał miejsce w latach 1952—1957 ukazujemy na reprezentacji 15 wsi liczących łącznie 1855 gospodarstw. Wsie te, które wybraliśmy do opracowania po konsultacji z Zakładem Rozmieszczenia Produkcji, w pewnym stopniu reprezentują różne rejony struktury społeczno-ekonomicznej, mianowicie:

a) Rejon środkowo-zachodni (woj. poznańskie i bydgoskie)

- wieś Drzonowo, pow. Chełmno
- „ Sławsko, pow. Inowrocław
- „ Władysławowo, pow. Nowy Tomyśl
- „ Tarnowałaka, pow. Leszno

b) Pas przejściowy zachodni (woj. łódzkie i pld. część woj. poznańskiego)

- wieś Dąbrowa Rusiecka, pow. Łask
- „ Cichmiana, pow. Koło
- „ Domaniewice, pow. Łowicz

c) Rejon środkowo-wschodni (woj. białostockie)

- wieś Netta, pow. Augustów
- „ Świątek, pow. Wysokie Mazowieckie
- „ Szymki, pow. Białystok

w tabeli 3, lecz na trzy zgrupowania obejmujące oddzielnie wsie środkowej, południowej i północno-wschodniej części Polski.

Przedstawione tabele ukazują wprawdzie zasięg zjawiska i kierunek zaszłych zmian, nie dają jednak bliższego pojęcia ani o natężeniu dokonujących się procesów, ani o ciężarze gatunkowym tychże zmian. Brak jest bowiem określenia zmian w ilości hektarów ziemi oraz dokładniejszych przedziałów obszarowych. Przy pełnym opracowaniu statystycznym obraz zmian obszarowych będzie znacznie bardziej gruntowny i wszechstronny.

Różnice w zasięgu zmian obszarowych w poszczególnych grupach wsi przedstawia poniższe zestawienie (w % gospodarstw ogółem):

Wsie	Nie zmieniające obszaru	Zmniejszające obszar	Zwiększające obszar
Woj. białostockiego	83	9	8
Środkowej Polski	74	15	11
Południowej Polski	75	15	10

Jak wynika z powyższego zestawienia, wsie środkowej i południowej Polski przedstawiają prawie identyczny obraz, najmniejsze zaś zmiany wykazują wsie woj. białostockiego.

Z tabeli 8 wynika, że zarówno zwiększenia, jak i zmniejszenia obszaru miały miejsce we wszystkich prawie grupach obszarowych, przy czym największe zmiany wykazują gospodarstwa grup skrajnych.

Analiza zmian obszarowych wykazuje, że podczas gdy większość (60%) wypadków zmniejszania gospodarstw następowała w latach 1953—1955, to wypadki zwiększania obszaru w 70% miały miejsce w latach 1956 i 1957.

Niezbędnym uzupełnieniem przedstawionych dotychczas wyników ankiety jest pokazanie, na jakiej drodze nastąpiły zmiany w obszarze podanych gospodarstw, jak również jaka była droga powstawania nowych gospodarstw.

W tabeli 7 uzyskujemy (wprawdzie na nielicznej reprezentacji) potwierdzenie dokonywanego się procesu rozdrabniania, który z wyjątkiem wsi rejonu środkowo-zachodniego — gdzie nie było i nie ma powszechnego zwyczaju działów rodzinnych — zdecydowanie dominował w omawianym okresie jako droga zmniejszania gospodarstw. Dzieńczenie gospodarstw odgrywało również — z wyjątkiem wsi rejonu środkowo-zachodniego — poważną rolę w procesie zwiększania obszaru gospodarstw.

Natomiast we wsiach rejonu środkowo-zachodniego droga zmniejszania, jak i zwiększania gospodarstw w omawianym okresie była zupełnie odmienna. Zwiększanie obszaru następowało poprzez branie w użytkowanie ziemi od państwa, zmniejszanie zaś w wyniku oddawania ziemi państwu.

We wszystkich rejonach zwraca uwagę dosyć znaczny ruch ziemi na drodze prywatnej dzierżawy i oddzierżawy.

Na zakończenie przedstawiamy opinię ankietowanych gospodarzy na temat podziału gospodarstw. Opinię tę uzyskaliśmy na podstawie odpowiedzi uzyskanych na następujące pytania ankiety: „Czy ma zamiar podzielić gospodarstwo, czy w całości pozostawić jednemu (komu)?”.

Procent uzyskanych odpowiedzi wśród gospodarstw zbadanych a wśród tychże odsetek odpowiedzi twierdzących (chce podzielić) został obliczony dwojako:

- a) wśród ogółu zbadanych,
- b) wśród gospodarstw, w których głowa rodziny liczy powyżej 47 lat.

Ogółem na pytanie postawione wśród 1730 gospodarzy uzyskano 1062 odpowiedzi, z czego 30% było odpowiedzi twierdzących (chce podzielić gospodarstwo). Odsetek ten jednak był różny, w zależności od rejonu: największy odsetek gospodarzy opowiadających się za podziałem gospodarstwa (41—42) zanotowaliśmy we wsiach rejonu południowo-wschodniego, i to zarówno we wsiach położonych blisko, jak i daleko od zakładów pracy. Poniżej 30% odpowiedzi twierdzących uzyskaliśmy we wsiach woj. białostockiego (20) i rejonu środkowo-zachodniego (11).

W wybranej zborowości tylko starszych gospodarzy odsetek odpowiedzi twierdzących jest mniejszy (21), ale różnice między rejonami pozostają zupełnie podobne tzn. najwięcej w rejonie południowo-wschodnim (34—41), a najmniej w środkowo-zachodnim (3).

Jeżeli idzie o różnice w odpowiedziach między poszczególnymi grupami obszarowymi, to najwięcej odpowiedzi twierdzących uzyskaliśmy z grup 2—5 i 5—10. Wyjątek stanowią wsie białostockie, w których najwięcej za podziałem gospodarstwa wypowiedziało się gospodarzy wielkoobszarowych.

Uzyskany obraz (choć należy go traktować podobnie jak i inne dane w sensie orientacyjnym) wykazuje pewną analogię z tabelą 7. a mianowicie, tam gdzie dotychczas szeroko stosowano praktykę dzielenia gospodarstw, i dziś jeszcze w pewnym stopniu odbija się ona na widzeniu przez chłopów przyszłości gospodarstwa.

Inny obraz dają wsie rejonu środkowo-zachodniego. Również na Ziemiach Odzyskanych odsetek odpowiedzi twierdzących wśród ogółu odpowiedzi jest zupełnie niewielki (ca 9).

Tabela 1

Gospodarstwa nowopowstałe według rejonów, grup obszarowych i roku powstania

Wyszczególnienie	R e j o n					Razem
	środkowo- zachodni	środkowo- wschodni	południo- wo-wscho- dni	zachodni (podrejon południo- wo-za- chodni)	opolski	
Liczba wsi ankietowanych	14	30	16	13	5	78 ^a
Liczba ankietowanych gospodarstw rolnych	1260	2957	2298	1104	607	8226
Liczba gospodarstw rolnych powstałych po 1952 roku	153	216	120	229	58	776
% gospodarstw nowopowstałych w ogólnej liczbie zbadanych gospodarstw rolnych	12,1	7,3	5,2	20,7	9,5	9,4

Struktura obszarowa gospodarstw nowopowstałych^b (ilość gospodarstw nowopowstałych w rejonie = 100)

Grupy obszarowe						
do 0,5 ha	17	9	5	18	24	14
0,5— 2 ha	43	29	57	32	62	40
2 — 5 „	20	42	35	29	9	30
5 —10 „	13	16	3	18	3	13
10 —14 „	4	2	—	2	2	2
powyżej 14 ha	3	2	—	1	—	1

Gospodarstwa nowopowstałe według lat powstania (ilość gospodarstw nowopowstałych w rejonie = 100)

Rok powstania gospodarstw						
1953	9	21	18	15	14	16
1954	31	20	20	14	33	21
1955	10	18	22	19	19	17
1956	19	23	23	18	12	20
1957	25	9	11	27	17	19
Brak danych o roku powstania	6	9	6	7	5	7

a — 3 wsie w okresie pisania komunikatu nie były jeszcze opracowane.

b — byli członkowie spółdzielni produkcyjnych, którzy obecnie gospodarują indywidualnie, nie są ujęci w grupie gospodarstw nowopowstałych.

Uwaga: Podział kraju na rejony struktury społeczno-ekonomicznej wsi został opublikowany w „Zagadnieniach Ekonomiki Rolnej” nr 3—4, 1953. Mapkę rejonów podajemy na str. 114.

Tabela 2

Gospodarstwa nowopowstałe w procentach ogółu gospodarstw zbadanych			
Grupa obszarowa	Rejon środkowo-zachodni	Rejon południowo-wschodni	Rejon opolski
do 0,5 ha	25,7	10,2	16,3
0,5— 2 „	23,7	10,0	21,8
2 — 5 „	17,0	3,4	2,6
5 —10 „	5,3	1,4	1,5
10 —14 „	3,5	—	4,3
powyżej 14 ha	3,4	—	—

Tabela 3

Liczba gospodarstw badanych i ich struktura obszarowa w 1957 r.						
Grupa obszarowa	Rejon środkowo-zachodni (4 wsie)	Pas przejściowy zachodni (3 wsie)	Rejon środkowo-wschodni (3 wsie woj. Białystok)	Rejon południowo-wschodni, wsie położone od zakładów pracy		Razem
				blisko (3 wsie)	daleko (2 wsie)	
Ogółem	362	429	440	375	249	1 855
w tym bezrolni	95	83	18	37	32	265
posiadający gospodarstwa	267	346	422	338	217	1 590
do 0,5 ha	7	6	2	1	—	16
0,5— 2 ha	68	41	13	63	40	225
2 — 5 „	49	83	107	185	148	572
5 —10 „	93	143	174	86	29	525
10 —14 „	19	44	77	2	—	142
14 —20 „	15	22	33	1	—	71
powyżej 20 ha	16	7	16	—	—	39

Do analizy zmian obszarowych, które miały miejsce w okresie 1952—1957 bierzemy pod uwagę tylko gospodarstwa rolne powstałe przed 1952 rokiem. W wyniku eliminowania rodzin bezrolnych i gospodarstw powstałych po 1952 roku pozostaje do analizy 1584 gospodarstw. Z tej liczby w minionym pięcioleciu obszar 311 gospodarstw uległ zmianom, co stanowi 23% ogółu badanych gospodarstw. Z tego 13% stanowią gospodarstwa, których obszar uległ zmniejszeniu, i 10% gospodarstw, których obszar powiększył się.

Tabela 4

Dynamika gospodarstw w 7 wsiach woj. bydgoskiego, poznańskiego i łódzkiego

Struktura gospodarstw rolnych i rodziny bezelne w 1952 roku	Ogółem	Liczba gospodarstw w 1957 roku posiadających ziemię w ha						
		bez ziemi	mniej niż 0,5	0,5—2	2—5	5—10	10—14	po- wyżej 14
Rodziny bezrolne	80	80	—	—	—	—	—	—
Gospodarstwa rolne posiada- jące ha:								
poniżej 0,5	2	—	1	1	—	—	—	—
0,5— 2	120	—	11	78	8	10	8	5
2 — 5	132	—	—	5	115	10	2	1
5 —10	236	5	1	2	11	209	7	—
10 —14	63	—	—	1	1	14	45	2
powyżej 14	60	—	—	—	2	5	6	47
Nie istniejące w 1952 r.	98	—	9	30	27	24	3	5

W grupach obszarowych 1957 roku znajduje się gospodarstw:

1. Nowopowstałych	98	—	9	30	27	24	3	5
2. Zwiększających obszar ogółem	68	—	—	13	12	20	17	6
a) przechodząc do grupy większej	56	—	—	5	8	20	17	6
b) nie przechodząc do gru- py większej	12	—	—	8	4	—	—	—
3. Nie zmieniających obszaru	453	—	1	65	106	201	40	40
4. Zmniejszających obszar ogółem	92	5	12	9	19	27	11	9
a) nie przechodząc do gru- py mniejszej	24	—	—	1	5	8	5	5
b) przechodząc do grupy mniejszej lub likwidu- jąc gospodarstwo	68	5	12	8	14	19	6	4

Tabela 5

Dynamika gospodarstw w 3 wsiach woj. białostockiego

Struktura gospodarstw rolnych i rodziny bezrolne w 1952 roku	Ogółem	Liczba gospodarstw w 1957 roku posiadających ziemię w ha						
		bez ziemi	mniej niż 0,5	0,5—2	2—5	5—10	10—15	po- wyżej 14
		440	10	2	8	107	191	76
Rodziny bezrolne	10	10	—	—	—	—	—	—
Gospodarstwa rolne posiada- jące ha:								
poniżej 0,5	2	—	2	—	—	—	—	—
0,5— 2	13	—	—	8	4	—	—	1
2 — 5	107	—	—	—	91	16	—	—
5 —10	174	—	—	—	9	159	4	2
10 —14	77	—	—	—	—	8	68	1
powyżej 14	49	—	—	—	—	4	3	42
Nie istniejące w 1952 r.	8	—	—	—	3	4	1	—

W grupach obszarowych 1957 roku znajduje się gospodarstw:

1. Nowopowstałych	8	—	—	—	3	4	1	—
2. Zwiększających obszar w tym	36	—	—	1	6	16	6	7
a) przechodząc do grupy większej	28	—	—	—	4	16	4	4
b) nie przechodząc do gru- py większej	8	—	—	1	2	—	2	3
3. Nie zmieniających obszaru	349	—	2	7	88	153	65	34
4. Zmniejszających obszar w tym	37	—	—	—	10	18	4	5
a) nie przechodząc do gru- py mniejszej	13	—	—	—	1	6	1	5
b) przechodząc do grupy mniejszej lub likwidu- jąc gospodarstwo	24	—	—	—	9	12	3	—

Tabela 6

Dynamika gospodarstw w 5 wsiach woj. krakowskiego, rzeszowskiego i kieleckiego

Struktura gospodarstw rolnych i rodziny bezelolne w 1952 roku	Ogółem	Liczba gospodarstw w 1957 roku posiadających ziemię w ha						
		bez ziemi	mniej niż 0,5	0,5—2	2—5	5—10	10—14	po- wyżej 14
Rodziny bezrolne	25	25	—	—	—	—	—	—
Gospodarstwa rolne posiada- jące ha:								
poniżej 0,5	1	—	—	1	—	—	—	—
0,5—2	103	—	—	89	12	2	—	—
2—5	333	—	—	11	314	8	—	—
5—10	115	1	—	1	23	90	—	—
10—14	2	—	—	—	—	1	1	—
powyżej 14	1	—	—	—	—	—	1	—
Nie istniejące w 1952 r.	44	—	2	28	14	—	—	—

W grupach obszarowych 1957 roku znajduje się gospodarstw:

1. Nowopowstałych	44	—	2	28	14	—	—	—
2. Zwiększających obszar w tym	55	—	—	29	16	10	—	—
a) przechodząc do grupy większej	23	—	—	1	12	10	—	—
b) nie przechodząc do gru- py większej	32	—	—	28	4	—	—	—
3. Nie zmieniających obszaru	418	—	—	59	278	80	1	—
4. Zmniejszających obszar w tym	82	1	—	14	55	11	1	—
a) nie przechodząc do gru- py mniejszej	44	—	—	2	32	10	—	—
b) przechodząc do grupy mniejszej lub likwidu- jąc gospodarstwo	38	1	—	12	23	1	1	—

Tabela 7

Zmiany obszarowe badanych gospodarstw

Wyszczególnienie	Rejon środkowo-zachodni (4 wsie)		Pas przejściowy zachodni (3 wsie)		Rejon środkowo-zachodni (3 wsie woj. białostockiego)		Rejon południowo-wschodni wsie położone blisko daleko od zakładu pracy (3 wsie) (2 wsie)				Razem	
	gosp.	%	gosp.	%	gosp.	%	gosp.	%	gosp.	%	gosp.	%
A. Droga zwiększenia i powstawania gospodarstw												
Ogółem	87	100	71	100	37	100	72	100	35	100	302 ^a	100
a) ziemia wzięta z FZ	71	82	7	10	7	19	2	3	2	6	89	30
b) całkowicie nowe osadnictwo	3	3	—	—	—	—	3	4	—	—	6	2
c) zwrot ziemi oddzierżawionej	1	1	—	—	1	3	—	—	—	—	2	1
d) spadki i działy rodzinne	2	2	45	63	10	27	37	51	25	71	119	39
e) kupno	4	5	7	10	3	8	15	18	6	17	33	11
f) oddzierżawa prywatna	6	7	12	17	14	38	12	17	2	6	46	15
g) inne	—	—	—	—	2	5	5	7	—	—	7	2
B. Droga zmniejszenia gospodarstw												
Ogółem	38	100	42	100	37	100	56	100	26	100	199 ^a	100
a) zdano do FZ	15	40	—	—	3	8	—	—	—	—	18	9
b) porzucenie części ziemi	4	11	—	—	—	—	—	—	—	—	4	2
c) zwrot oddzierżawy	8	21	9	22	4	11	5	9	—	—	26	13
d) spadki	4	11	29	69	25	68	42	75	22	85	122	61
e) sprzedaż	—	—	3	7	1	3	3	5	3	12	10	5
f) oddzierżawa prywatna	3	8	1	2	—	—	2	4	—	—	6	3
g) inne	4	9	—	—	4	10	4	7	1	3	13	7

^a — Ilości gospodarstw są nieco mniejsze niż podane uprzednio ze względu na to, że odrzucono gospodarstwa w braku danych co do drogi zaistniałych zmian w obszarze.

Tabela 8

Udział gospodarstw poszczególnych grup w procesie zwiększania lub zmniejszania obszaru

Teren	Grupy obszarowe w ha					
	do 0,5	0,5—2	2—5	5—10	10—14	14 ha i więcej

Odsetek gospodarstw, które zmniejszyły obszar

Woj. białostockiego	—	—	9	9	5	11
Środkowej Polski	54	8	12	10	15	15
Południowej Polski	—	—	11	15	11	50 ^a

Odsetek gospodarstw, które zwiększyły obszar

Woj. białostockiego	—	12	6	8	8	15
Środkowej Polski	—	11	7	7	24	10
Południowej Polski	—	22	4	10	—	—

a — W grupie tej występują tylko 2 gospodarstwa, z których jedno zmniejszyło obszar.

АННА ШЕМБЕРГ

Институт Экономики Сельского Хозяйства
В а р ш а в а

О ДРОБЛЕНИИ КРЕСТЬЯНСКИХ ХОЗЯЙСТВ (1952—1957)

(Данные анкеты проведенной отделом структуры деревни
Института Экономики Сельского Хозяйства)

С о д е р ж а н и е

Статья является частичным обобщением результатов анкеты проведенной Институтом Экономики Сельского Хозяйства. Исследованная популяция (8.000 хозяйств) указывает на процесс возникновения новых хозяйств в период 1952—57 годов. Этот процесс характеризуется образованием малоземельных хозяйств, что свидетельствует о дальнейшем дроблении хозяйств.

Во второй части статьи обобщаются результаты в 15 деревнях, касающихся поверхности изменений в площади хозяйств и мнений крестьян относительно положения хозяйств в будущем (должны ли хозяйства подвергаться дальнейшему разделу или нет).

Результаты этой анкеты также подтверждают процесс дальнейшего дробления хозяйств.

ANNA SZEMBERG
Institute of Agriculture Economics
Warsaw

SPLITTING PROCESS OF PEASANT FARMS (1952—1957)
(based on the questionnaire conveyed by the Department of the
agrarian structure of the Institute).

Summary

This work presents some answers obtained from the questionnaire circulated by the Institute of Agriculture Economics. The total amount of farms under the examination (8,000) shows the process in creation of the new farms during the years 1952—1957.

This process is characterised by the organization of the farms of small size. This points to the further splitting up of the peasants' farms.

The second part of the bulletin gives the results of the research conveyed through 15 villages regarding the changes in the area of the farms and the farmers points of view on the future of farming problem: the farm divide or not to divide.

Results of the above enquiry confirm the fact of the further splitting up of the farms.